माषेत्र । त्रयो यवाः कृष्णलम् । माषः पञ्च कृष्णलानि सुवर्णः षोडश माषाः । पलं सुवर्णाश्चत्वारः । धरणन्दश पलानि । रूप्यमाषो द्वे कृष्णले । रजतस्य धरणं षोडश रूप्यमाषाः । अस्य च पुराण इति संज्ञान्तरम् । राजतः शतमानः राजतदशधरणानि राजतपलसंज्ञाप्यस्य भवति । "शतमानन्तु दशभिर्धरणैः पलमेव त्विति" याज्ञवल्क्यस्मरणात् । पूर्वोक्तसुवर्णचतुष्टयपरिमित एको राजतनिष्कः । कार्षिकः कर्षसंमितः ताम्रिकस्ताम्रविकारः कार्षापणो विज्ञेयः । पण इति च संज्ञा अस्यैव विज्ञेयेत्यर्थः । चशब्दोऽध्याहार्यः । अतएव वृद्धस्मृतिः "निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः" । ताम्रकर्षकृता मुद्रा विज्ञेयः कार्षिकः पणः । स एव चन्द्रिका प्रोक्ता तावतस्तु धानकाः । ता द्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्यः स एव तु । इति कर्षः पलचतुर्थांशः । "ते षोडशाद्यः कर्षोऽस्त्री पलङ्कर्षचतुष्टयम् इत्यमरसिंहेनाभिधानात् । ते माषाः षोडशाद्यः कर्ष इति च संज्ञेत्यर्थः । तेनाद्यकर्षशब्दयोः सुवर्णपरिमाणवचनत्वमित्यवगम्यते । याज्ञवल्क्यः पले विकल्पमाह "पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्त्तितम्" । इति तस्य चतुर्थोऽंशो विंशतिर्माषा तत्परिमितः कार्षापणः । अतएव कात्यायनः "माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु । काकिणी तु चतुर्भागा माषकस्य पणस्य चेति" । राजतोऽपि कार्षापणोऽस्तीत्याह नारदः "कार्षापणो दक्षिणस्यान्दिशि रौप्यः प्रवर्त्तत" इति । व्यासस्तु निष्कस्य प्रमाणमाह "पलान्यष्टौ सुवर्णस्तु ते सुवर्णाश्चतुर्दश । एतत् निष्कप्रमाणन्तु व्यासेन परिकीर्त्तितम्"

वर्णभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारदः "ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः । वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु । साधारणः समस्तानां कोशः प्रोक्तो मनीषिभिः । विषं विना ब्राह्मणस्य सर्वेषां वा तुला मता" इति । अनित्या चेयं व्यवस्था "राजन्येऽग्निघटं विप्रे वैश्ये तोयं नियोजयेत् । सर्वेषु सर्वदिव्यं वा विषवर्जं द्विजोत्तमे" इति कात्यायनस्मरणात् । व्यवस्थापक्षे वयोविशेषादिना व्यवस्थापनीयम् तदाह नारदः "स्त्रीबालुरान् सत्वहीनान् परितश्चार्दितान्नरान् । बालवृद्धातुरांस्तोये परीक्षेत घटं सदा । स्त्रीणान्तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं मतम् । घटकोशादिभिस्तासामनस्तत्त्वं विचारयेत् । नार्त्तानान्तोये मज्जिः स्यात् न विषं पित्तरोगिणाम् । चित्रग्रन्थकनखादीनां नाग्निकर्म विधीयते । न मज्जनीयाः स्त्रीबाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः । रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः । निरुत्साहान् व्याधिक्लिष्टान्नार्तांस्तोये निमज्जयेत् । सद्यो म्रियन्ते मज्जन्तः स्वल्पप्राणा हि ते स्मृताः । साहसेऽप्यागतानेतान्नैव तोये निमज्जयेत् । न चापि हारयेदग्निन्न विषेण विशोधयेत्" याज्ञवल्क्यः "तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् । अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य चेति" । स्त्रीमात्रजातिवयोऽवस्थाविशेषानादरेण । बाल आषोडशाद्वर्षाज्जातिविशेषानादरेण । वृद्धोऽशीतिकावरः । अन्धो नेत्रविकलः । पङ्गुः पादविकलः । ब्राह्मणोजातिमात्रम् । रोगी व्याधितः ।

एतेषां शोधनार्थं सर्वदिव्यसाधारणेषु मार्गशीर्षचैत्रवैशाखेषु स्त्र्यादीनां सर्वदिव्यप्रसक्तौ तुलैवेति नियम्यते न तु सर्वकालं स्त्रीणां तुलानियमः कोशादिविधानात् । अग्निकालस्तप्तमाषस्य क्षत्रियस्य । जलमेव वैश्यस्य । यवा एवार्थे शूद्रस्य विषस्य सप्तैव यवा उक्तप्रमाणलक्षणा भवन्तीत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तुलाविधानात् अग्निर्जलं वेति क्षत्रियवैश्यविषयमित्यवगम्यते । अतएव पितामहः "ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः । वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेत्" इति । कात्यायनोऽपि "न लोहशिल्पिनामग्निः सलिलं नाम्बुसेविनाम् । मन्त्रयोगविदाञ्चैव विषं दद्यात्तु न क्वचित् । तण्डुलैर्न नियुञ्जीत व्रतिनं सुखरोगिणाम्" इति । व्रतिनं पयोव्रतादिनियमस्थम् । हारीतोऽपि "कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् । पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषं च परिवर्जयेत्" इति ।

विष्णुरपि "न श्लेष्मकारिणां व्याधितानां भीरूणां श्वासकासिकानामम्बुसेविनामुदकं हेमन्तशिशिरयोश्चेति" पितामहोऽपि "कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् । पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषन्तु परिवर्जयेत् । मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च । कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः" इति । यत्तु पितामहेनोक्तम् "सव्रतानां भृशार्त्तानां व्याधितानां तपस्विनाम् । स्त्रीणाञ्च न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्वपेक्ष्यते" इति तुलेतरविषयं तदिति केचित् तदयुक्तम् । "घटकोशादिभिस्तासामनस्तत्त्वं विचारयेदिति पूर्वोदाहृत-